

X. Yüzyıldaki Bizans *Taktikon*larına Göre Bizans-İslâm Güçlerinin İlk Karşılaşma Alanları: *Kleisouralar* ve *Kleisouralardaki Askerî Taktiklere Dair*

First Encountering Areas of the Byzantine-Islamic Forces According to the Byzantine Tacticons in Xth Century: Kleisouras and On Military Tactics in the Kleisouras

Arş. Gör. Cüneyt GÜNEŞ
(ORCID: 0000-0001-5960-5926)

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Muğla

Öz: Bizans İmparatorluğu, VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Müslüman Arapların her yaz aylarında düzenlemiş olduğu akınların, özellikle Anadolu'daki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için thema olarak adlandırılan idarî, askerî ve iktisadî temelli bir sistem kurmuştur. Bu sistem ile imparatorluk, doğu sınırlarını, themaların alt idarî ve askerî birimleri olan bandon, kleisoura ve tourma gibi idarî ve askerî strateji dâhilindeki garnizonlarla korumuştur. Böylece imparatorluk, hem Müslüman Arap saldırılarına karşı koymaya hem de siyasî, idarî, askerî ve sosyo-iktisadî olarak Anadolu'yu yeniden organize etmeye çalışmıştır. Bu garnizonların her biri, imparatorluk için bir amacı yerine getirmekteydi ve en önemlisi, "dağ geçitleri" anlamına gelen ve Bizans-İslâm kuvvetlerinin ilk kez karşılaştıkları bölgeler olan kleisouralardır. Dolayısıyla imparatorluk sınır savunma politikasının bir bölümünü teşkil eden kleisoura bölgeleri, hem Anadolu'nun idarî ve askerî hem de Bizans-İslâm ilişkileri tarihi açısından incelenmeye değerdir. Bu çerçevede X. yüzyılda kaleme alınan ve Askerî El Kitapları olan *Taktikon*larda ayrıntılı bilgiler vardır. Bu çalışmanın amacı, örneklerle *Taktikon*lara göre kleisouraların kuruluş amacını ve Bizans-İslâm mücadelelerindeki idarî, askerî ve stratejik önemini tespit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bizans İmparatorluğu, İslam Devleti, Anadolu, Kleisoura, *Taktikon*, Strateji

Abstract: From the second half of the seventh century Byzantine Empire established an administrative, military and economic based system, which was called theme to remove damaging effects of Anatolia the raids that the Arabs have organized every summer. With this system, the Empire protected the eastern borders with garrisons including administrative and military strategies such as bandon, kleisoura and tourma which were the subordinate administrative and military units of theme. Thus, the Empire tried both to resist the Arab attacks and to organise Anatolia as politically administratively, militarily and socio-ally. Each of these garrisons performed a task for the Empire and the most important are the kleisouras called "mountain passes" and the regions that the Byzantine-Islamic forces met for the first time. Thus, the kleisoura districts which form part of the empire's frontier defense policy are worth examining in terms of history of both Anatolia's administrative and military and Byzantine-Islamic relations. In this context it contains detailed information on the *Tacticons*, which was received in the Xth century and is a Military Manual. The purpose of this work is to examine the administrative, military and strategic significance of the Kleisouras in the Byzantine-Islamic struggles and founding purpose of the establishment of the kleisouras according to the *Tacticons*.

Keywords: Byzantine Empire, Islam State, Anatolia, Kleisoura, *Tacticon*, Strategy

Giriş

VI. ve VII. yüzyıllar, Doğu Roma İmparatorluğu [Bizans] sınırlarının, özellikle kuzeyden Slav ve Avar; Güneydoğudan Sasani ve Sasani Devleti'nin yıkılmasından sonra da Müslüman Arapların saldırılarına maruz kaldığı yüzyıllardır. Bu saldırıların, açık bir şekilde imparatorluğun ordusunda bir takım sıkıntılar ortaya çıkardığı aşikârdır. Geç Roma İmparatorluğu'nda ordu, iki ana birlikten oluşmaktadır. Bunlar, sınır bölgelerinde kurulmuş olan sabit ve her türlü saldırıya açık bulunan ve sınırların güvenliğini sağlayan *limes*¹ ve başşehrin yanı sıra özellikle İmparatorun güvenliğinden sorumlu olan *comitatensis* birlikleridir.² Merkezdeki *comitatensis* birliklerinden ziyade sınırlardaki, özellikle de Anadolu'nun güneydoğusundaki *limesteki* birliklerin, 602'den 626'ya kadar Sasaniyle gerçekleştirilen savaşlarda kısmen başarılı oldukları görülür. Kısmî başarılarına rağmen erken İslâm fetihleriyle bu birliklerin yetersizliği ortaya çıkmıştır.³

İmparatorluğun İslâm devleti ile girişmiş olduğu Yermük Savaşı [20 Ağustos 636] ve yenilgisinden sonra Filistin, Suriye, Mezopotamya bölgelerinde bulunan imparatorluğa ait *magister militum per Orientem* [Doğu Orduları Komutanlığı] birliklerinin kısa zaman içerisinde Toros Dağlarının kuzeybatı bölgesine ve *magister militum per Armeniam* [Armenia Orduları Komutanlığı] birliklerinin de Yukarı Fırat Nehri'nin kuzeyine ve batısına, yani Anadolu'nun içlerinde, güvenli görülen bölgelere kaydırıldıkları görülmektedir.⁴ Dolayısıyla Sasani saldırılarında doğal bir sınır hattı oluşturan Tigris [Dicle] ve Euphrates [Fırat] nehirleri boyunca devam eden eski sınır hattı, önemini kaybetmiş ve bu birlikler, daha dağlık ve ulaşımı zor olan Toros ve Anti-Toros sıradağlarının batısına ve kuzeyine konuşlandırılmışlardır.⁵ Nitekim VII. yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. yüzyılın başlarında bu sıradağları da içine alan Kilikya coğrafyasının, Emevilerin hâkimiyeti altına girmesiyle bu coğrafya, Bizans-İslâm devletleri arasında X. yüzyılın ortalarına kadar doğal bir sınır teşkil etmiştir.⁶

¹ Bu sınır askerî garnizonları, IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar özellikle Balkanlarda, Germenler tarafından gerçekleştirilen saldırılar sonucu ciddi anlamda tahribata uğramıştır. Nitekim bunun sonucunda sınır güvenliğini artık eskisi kadar koruyamayan *limitanei*'ler, VI. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmaya başlamıştır. Bkz. A. Kazhdan, "Limitanei", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 1230; Bu konu ve tartışmaları hakkında geniş bilgi almak için bk. Benjamin Isaac, "The Meaning of the Terms Limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78, 1988, s. 125-147; Bu garnizonların sadece kuzeyden gelen Germen saldırılarına karşı değil aynı zamanda güneyden gelen Sasani saldırılarına karşı da özellikle Arabistan yarımadası, Güney Suriye ve Filistin bölgelerinde de kurulduğunu görüyoruz. Bk. G. W. Bowersock, "Limes Arabicus", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 80, 1976, s. 219-229; David F. Graf, "The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 229, Şubat 1978, s. 1-26; Philip Mayerson, "Saracens and Limes", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 262, Mayıs 1986, s. 35-47; İrfan Şahîd, *Byzantium and the Sixty Century*, Vol. I, Dumbarton Oaks 1995, s. 55-56.

² J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London 1999, s. 108.

³ İmparator Herakleios tahta geçtikten (610-641) kısa bir süre sonra Müslüman akınlarına karşı koymak için hem doğu hem de batıda yeni birlikler oluşturmuştur. Herakleios, özellikle atlı ve okçu birliklerini yeniden düzenledi. Kendisinin de askerî bir karakterinin olmasından dolayı birliklerine yeni talimler ve taktikler uygulattı. Onun döneminde yapılan idarî, askerî, siyasî ve ekonomik reformlarla imparatorluk toparlanmaya çalışıldı. Bk. Andreas N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Trans. Marc Ogilvie-Grant, Amsterdam 1968, s. 129-131.

⁴ John Haldon, *The Empire That Would Not Die*, Harvard University Press 2016, s. 268-269.

⁵ Askerî birlikler için geçilmesi oldukça zor olmasına rağmen bu sınır hattının, hem kuzeyi hem de güneyi oldukça geniş ve verimli ovalara sahiptir. Bu coğrafyada, aynı zamanda Antikçağdan itibaren orduların, kuzey ile güney güzergâhlarını belirledikleri ve geçiş yaptıkları dolayısıyla imparatorluğa miras kalan stratejik klesouraların ve askerî yolların olduğu da belirtilmelidir. Bk. Asa Eger, *The Spacaes Between the Teeth: A Gazetteer of Towns on the Islamic-Byzantine Frontier*, İstanbul 2012, s. 4.

⁶ J. F. Haldon-H. Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Zbornik Radova*, 19, 1980, s. 83-84.

VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Müslüman Arapların her yaz aylarında düzenlemiş olduğu akınların, Anadolu'daki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için imparatorluğun *thema*⁷ olarak adlandırılan idarî, askerî ve iktisadî temelli bir sistem kurduğu görülmektedir.⁸ Bu sistem ile imparatorluk, Müslüman Araplara karşı uzak Anadolu sınırlarını, themaların alt idarî ve askerî birimleri olan *bandon*⁹, *kleisoura* ve *tourma*¹⁰ gibi idarî, askerî ve malî strateji dâhilindeki müstahkemlerle korumuştur. Nitekim bu müstahkemler, sadece etrafı duvarlarla çevrili tek bir kaleyi değil aynı zamanda buldukları bölgenin idarî ve askerî coğrafyasını ve çevre ile olan ilişkilerini de ifade etmektedirler. Böylece imparatorluk, hem Müslüman Arap saldırılarına karşı koymaya hem de elinde kalan Anadolu'yu bir süreç içerisinde yeniden organize etmeye çalışmıştır. Bahsettiğimiz bu müstahkemlerin her biri imparatorluk için belli bir amacı yerine getirmekle birlikte konumuz açısından en önemlisi, esasında “dağ geçitleri” anlamına gelen *kleisouralar*dır.

Yapılan çalışmalarda, genellikle İslâm devletinin, *themaların* doğusunda tesis etmiş olduğu *sugûr* hattı bölgesel olarak ele alınırken¹¹; *sugûr*un hemen batısındaki sınırın, Bizans İmparatorluğu tarafından Müslüman Arap akınlarına karşı hem idarî ve askerî hem de coğrafi anlamda nasıl bir strateji izlenerek korunduğu tam olarak ele alınmamıştır. Dolayısıyla imparatorluk sınır savunma politikasının bir bölümünü teşkil eden *kleisoura* bölgeleri, hem Anadolu'nun idarî ve askerî hem de Bizans-İslâm ilişkileri tarihi açısından incelenmeye değer görülmektedir. Bu konu hakkında, ordunun nasıl savaşması gerektiği, idarî ve askerî yönetimi, savunma ve saldırı taktikleri, düşmana karşı koyma ve sınır hattının korunması gibi birçok konu hakkında bilgiler edindiğimiz *Taktikon/ çoğ. Taktika* [Askerî El/Taktik Kitapları]'larında, konumuz olan *kleisouralar* hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler vardır. Bunlardan özellikle VI. Leo (886-912)'nin *Taktikası*, II. Nikephoros Phokas (963-969)'a atfedilen *Praecepta Militaria* adındaki sahra talimnamesi ve Bizans ordusunda strategos¹² ve aynı zamanda bir bürokrat olan Nikephoros Ouranos (980-1010)'un *Taktikası*ndan örneklerle bu *kleisoura* hattını ve imparatorluğun Müslüman Araplara karşı uygulamış olduğu idarî ve askerî stratejileri ele alacağız.

⁷ Grekçede tekili, *τό θέμα/thema*; çoğulu *τα θέματα/themata*'dır. Bk. H. G. Liddell-R. Scott, “θέμα”, *Greek-English Lexicon*, New York 1883, s. 665.

⁸ Thema, kısaca, idarî ve askerî gücü bir arada tutan *Στρατηγός/Strategos*'un yönetimi altında Erken ve Orta Bizans döneminin idarî ve askerî yönetim birimini karşılamaktadır. Bk. A. Pertusi, “Nuova ipotesi sull'origine dei «Themi» bizantini”, *Aeum*, 28, 1954, s. 128; Walter E. Kaegi, “Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)”, *JÖB*, XVI, s. 52; J. D. Howard-Johnston, “Thema”, in Maistor, *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984, s. 189-191; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 90, 99.

⁹ X. yüzyılda özellikle sınırlarda oluşturulan *bandon*larda, 50-100 civarında süvari ya da bununla birlikte 200-400 piyade askerî gücü bulunmaktaydı. *Bandon*'un yöneticisi *komes* olarak adlandırılırdı. Bk. A. Kazhdan, “Bandon”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, s. 250; VI. Leo'nun *Taktikon*unda verilen bilgiye göre, *bandon*daki asker sayısı 400'den fazla olmamalıdır. Bk. VI. Leo, *Takt.* IV. 47.

¹⁰ *Tourma*'nın yöneticisi *Tourmarkhos*'un emrinde 2.000-3.000 askerden oluşan ve *thema*'nın bir alt birimini oluşturan idarî ve askerî yönetimdir. Bk. A. Kazhdan, “Tourma”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, s. 2100; Kaynaklarda verilen bilgiye göre, iki veya dört *tourman*ın, bir *thema* yönetimini oluşturduğu anlaşılmaktadır. VI. Leo *Taktikon*unda bir *tourma*'nın 6.000 askerden fazla olmamasını gerektiğini belirtmektedir. Bk. VI. Leo, *Takt.* IV. 47.

¹¹ Mustafa Demirci, “İslam-Bizans Mücadelesinde Bir Serhat Şehri: Maraş”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul 2005, s. 319-331; Kazım Paydaş, “Emevîler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus”, *Ankara Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. 31, S. 51, 2013, s. 165-199.

¹² Thema bölgelerinde merkezî yönetim tarafından atanan ve olağanüstü idarî ve askerî yetkilere sahip yönetici. Bk. A. Kazhdan, “Strategos”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, s. 1964.

A) Bizans-İslâm Güçlerinin İlk Karşılaşma Alanları: *Kleisouralar*

Bizans ve İslâm kuvvetlerinin, Toros ve Anti-Toros dağ geçitlerinde ilk karşılaştıkları ve mücadeleye giriştikleri yerler *kleisouralar*dır. Ancak bu *kleisouralar*, salt rekabete ve askerî amaca hizmet etmemekle beraber aynı zamanda iki devletin, ticarî ve sosyo-kültürel olarak birbiriyle iletişim kurdukları ve bu iletişimi geliştirdikleri stratejik bölgeler olarak değerlendirilmelidir.¹³ Bu stratejik öneminden dolayı özellikle X. yüzyıl Bizans *Taktikonları*, bu *kleisouralarda* Müslüman Arap akınlarına karşı nasıl mücadele edilmesi ve bu saldırıların nasıl engellenmesi gerektiğine dair özellikle *themaların* yöneticileri olan *strategos*lara ciddi askerî tavsiyeler vermektedir.

Bizans İmparatorluğunda, İslâm devleti nezdinde hudut savunması için gittikçe büyüyen endişe, imparatorluğa ait *bandon*, *kleisoura*, *tourma* ve *thema*'ların idarî ve askerî etki alanlarının değişmesi ve değiştirilmesinde görülmektedir. Coğrafi olarak dağlık olan ve *thema* sistemi dâhilinde ilk kurulan Seleukeia, Kappadokia, Kharsianon ve Sebasteia *kleisouraları*, imparatorluk ile İslâm devleti arasındaki esas sınırı oluşturmaktaydı. Bu öneminden dolayı özellikle Toros ve Anti-Toros Dağlarındaki stratejik sınır noktalarının idarî ve askerî anlamda düzenlenmesi ve geçitlerin korunması için imparatorluk tarafından *kleisoura* bölgelerinin oluşturulduğu ve bu *kleisouraları*, *κλεισουργάρχης*=kleisourarkhes rütbesini taşıyan ve *kleisoura* sınırları içerisinde yetkileri kendisinde haiz olan bir askerî yönetici tarafından idare edildiği görülmektedir.¹⁴

Bizans İmparatorluğu, Müslüman Araplara karşı Anadolu'daki sınır arazilerini korumak için kaynaklarımızda *akritika themata* [sınır themaları]¹⁵ olarak geçen birçok yeni *thema* bölgesi oluşturmuş ve bu bölgelere, yerel yöneticiler olan *kleisourarkhes* ya da *tourmarkhos*ların yerine yerel ya da merkezden idarî ve askerî yönetici olan *strategos* atamıştır. Bu bölgeler *thema* statüsüne yükseltilmeden önce Seleukeia, Kappadokia, Kharsianon ve Sebasteia *kleisouraları*dır ki bu dört *kleisoura*nın yönetim coğrafyası, Euphrates [Fırat] Nehri'nin batısında kalan dağ silsilesinin Orta Toroslarla birleştiği Tahtalı Dağlarından güneyden kuzeydoğuya doğru bir hat oluşturarak Yama Dağı, Kamakha [Kemah]'nın güneyinde bulunan Munzur/Mercan Dağı ve Otlukbeli Dağına kadar uzanmaktadır. Nitekim X. yüzyılda da Bizans-İslâm devleti arasındaki yeni *thema* sınırlarını da daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu *kleisoura* bölgeleri teşkil etmekteydi.¹⁶

İmparator I. Iustinianos [527-565] döneminin meşhur yazarı Prokopios, *de aedificiis/Binalar Üzerine* adlı eserinde Lazika bölgesinden bahsederken, "İmparator Iustinianos, Lazika içine girişte düşmanları engelleyebilmek için *kleisoura* olarak adlandırılan

¹³ Koray Durak, "Traffic across the Cilician Frontier: Movement of People between Byzantium and the Islamic Near East in the Early Middle Ages", *Byzantium and the Arab World, Encounter of Civilizations*, Ed. A. Kralidis vd., Thessaloniki 2013, s. 141-154; Decker, "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East", s. 238-39; Yakub Sypiański, "Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th Centuries as an Area of Cultural Rivalry" *Byzantium and the Arab World, Encounter of Civilizations*, Ed. A. Kralidis vd., Thessaloniki 2013, s. 465-478.

¹⁴ Konst. Porph. *de caer.* II.50.4-8; A. Kazhdan, "Kleisoura", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, s. 1132; Heinrich Gelzer, *Byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899, s. 96; Nicolas Oikonomidés, *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972, s. 342; Michael J. Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, Çev. A. Tunçer Büyükonat, Doruk Yay., İstanbul 2016, s. 107; J. Eric Cooper-Michael J. Decker, *Life and Society in Byzantine Cappadokia*, Palgrave, England 2012, s. 21; Haldon-Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", s. 85-86.

¹⁵ *DV.* XX.50-51.

¹⁶ Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Dumbarton Oaks 1995, s. 200.

*bölgeye dağ geçitleri inşa etti.*¹⁷ bilgisini verirken; VII. yüzyıl Bizans yazarı Theop. Simocatta'nın, *kleisoura*'nın coğrafi niteliğini vurgulayarak, “*atalarından kalan dilsel miras ile Romalılar da geçilmesi güç geçit bölgelerini kleisoura olarak adlandırmışlardır.*”¹⁸ bilgisini vermektedir. Bizans tarihi hakkında bir *Kronik* kaleme alan Theophanes de, Arabissos [Afşin]'ta bulunan ve Müslüman Araplarla işbirliği yapan *κλεισουροφύλακι*=kleisourophilaki=*geçitin komutanı/muhafızı*¹⁹ anlamına gelen unvanlı bir kişiden bahsetmektedir. Daha sonrada *kleisoura* yöneticisini, diğer kaynaklarda da geçtiği şekliyle, *κλεισουράρχης*=kleisourarkhes olarak tanımlamış ve bu rütbeye sahip Kappadokialı Gregorios'dan bahsetmiştir.²⁰

Theophanes'in bu bahsi, 694/5 yıllarına denk gelmesine rağmen bu bahisten, Kappadokia bölgesinin, bu dönemde bir *kleisoura* bölgesi olup olmadığı net değildir. Dolayısıyla Theophanes eserinde, terimin coğrafi niteliğinden önce idarî ve askerî anlamda böyle bir unvanın kullanıldığına dair vurgu yaptığı düşünülmelidir. Kroniğin devamında, Theophanes'in 697/8 tarihinde vermiş olduğu bilgiden ise, “*Apsimaros [II. Tiberius], eyalet süvari thema birliklerinin hepsinin yönetimine, en yetenekli kişi, tek komutan [monostrategos] olarak kardeşi Herakleios'u atadı ve düşmanlara karşı savunma görevini üstlenmek, kleisouraların ve Kappadokia bölgesini korumak için onu gönderdi.*”²¹ Theophanes'in vermiş olduğu bu bilgiden, bahsettiğimiz *kleisoura*'nın, 697/8 döneminden itibaren artık bölgedeki yetkiliyi tanımlayan bir unvanın yanı sıra idarî ve askerî olarak bir coğrafi bölgenin adı olarak da tanımlandığı ve bu bölgenin bir *monostrategos*'un emrine verildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla VII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle doğu *thema* bölgeleri içerisinde stratejik geçiş noktalarında *kleisoura* bölgelerinin ve bu bölgelerden sorumlu askerî yöneticilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Böylece Bizans yönetimi, imparatorluk açısından en önemli toprak parçası olan Anadolu'nun, özellikle orduların geçmesine müsait olan stratejik dağ geçit bölgelerini, Müslüman Araplardan korumak ve ellerinde tutmak için *kleisoura* olarak oluşturmuş ve bu şekilde bölgeleri *thema* sistemine adapte etmiştir. Dönem dönem bu idarî ve askerî yönetimlerin durumu ve genişliği değişmesine rağmen *kleisouraların* yetki alanları özellikle coğrafi bakımdan eksik görünmektedir. Dolayısıyla burada, *kleisoura* dâhilinde *kleisourarkhes*'in yetkileri, ordusunun niteliği ve sınır taktikleri, coğrafya bağlamında *kleisouraların* yapısı ve İslam devleti olan ilişkilerinde birtakım belirsizlikler mevcuttur.

Bizans İmparatorluğu, İslâm devletine karşı başşehir Konstantinopolis ve Anadolu topraklarını korumak için Seleukeia'daki Tarsus'tan başlayarak Kappadokia, Kharsianon ve Sebasteia gibi Toros ve Anti-Toros sıradağları boyunca kuzeye doğru devam eden ve Khaldia *themasına* ulaşan coğrafi ve stratejik hatta *bandon*, *kleisoura* ve *tourma* sınır hattı teşkil etmiştir. Bu hat, imparatorluğun en doğu idarî ve askerî sınır hattı olup imparatorluğun askerî başarısı veya başarısızlığıyla paralel olarak bazen batıya doğru daralmış bazen de doğuya doğru genişlemiştir. Batıya doğru daralmayla imparatorluğun, Müslüman Araplar ile belli noktalarda, özellikle Toros ve Anti-Toros Dağlarında sınırını oluşturan *kleisouraları* elden

¹⁷ Prokop. *aedi*. III.7.5.

¹⁸ Theop. Sim. VII.14.8.

¹⁹ Theophanes'te geçen bu kelimenin Grekçedeki orijinal hali *κλεισουροφύλαξ* olup Bizans idarî ve askerî sistemi içerisinde sınır *thema* bölgelerinde özellikle Müslüman Arapların, Anadolu'nun iç kısımlarına ulaşmak amacıyla kullanmış olduğu geçiş güzergâhlarının stratejik noktalarını koruyan askerî bir komutan olarak görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla kendi yetki bölgelerinde bulunan bu kişiler, *themaların* idarî ve askerî komutanları olan *strategos*lardan bağımsız olup ancak herhangi bir tehlike durumunda *strategoslar* ile hareket eden idarî ve askerî yetkili olarak düşünülmelidir. *Kleisoura* ve *kleisourarkhes* kelimesi hakkında bkz. H. G. Liddell-R. Scott, “κλεισούρα”, *Greek-English Lexicon*, New York 1883, s. 812.

²⁰ Theop. *Khr*. A.M. 6159, 6187.

²¹ Theop. *Khr*. A.M. 6190.

çıkmiş; imparatorluğun doğuya doğru genişlemesiyle de ele geçirdikleriyle birlikte yıkılan *kleisoura* varsa tahkim edilmiş ya da bölgeye yeni *kleisouralar* inşa edilmiştir.²²

Thema sistemi içerisinde *kleisoura* müstahkemlerinin inşa edilmesi, Bizans sınır stratejisinin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmakla birlikte bu durum hakkında, “...*bir sahne stratejisi aracı*” düşüncesi üzerinde durulmaktadır²³ ki esasında bu düşüncede haklılık payı vardır. Çünkü düşmanlarıyla geniş çaplı savaşa her zaman karşı çıkan imparatorluk, özellikle doğu sınırındaki *kleisouralar* ile ani saldırıları kontrol altında tutma, saldırıları hızlı bir şekilde merkeze iletme, zorlu coğrafyada düşmanı kestirme yollardan ani saldırılarla yok etme ve zayıflatma amacını gütmüş ve bunda da çoğu zaman başarılı olmuştur. Dolayısıyla imparatorluğun hâkimiyet alanını sağlamlaştıran ve Müslüman Arap saldırılarının merkeze acil bir şekilde iletilmesini de sağlayan *kleisouralar*²⁴, düz-stratejik bir coğrafyaya kale-kent olarak inşa edilebildiği gibi çoğunlukla dik-zorlu bir coğrafyada da inşa edilmişler ve saldırılara karşı ilk tepki, *sahne stratejisi aracı* olarak görebileceğimiz bu *kleisouralarda* verilmiştir.

İmparatorluğun, Toros ve Anti-Toros dağlarında Symposion [Kaleköy], Tzamandos [Kuşkalesi], Larissa [Mancılık] ve Podandos [Pozantı] gibi önemli *kleisoura* bölgelerini oluşturmasındaki esas amaçlarından birisi, güneyden kuzeye doğru oldukça uzun olan sınır hattının, imparatorluğun bütün kuvvetleriyle savunulmasının ya da sefer düzenlenmesinin imkânsız olmasıdır. Bunun yerine imparatorluk, süvarilerden çok piyadelerin bulunduğu stratejik bölgesel müstahkem hatlar oluşturarak sınırını savunmuştur. Nitekim İslâm ordularının iç bölgelere ulaşmasını kolaylaştıran Kilikya Geçitlerinin korunması ve aynı zamanda yapılacak olan saldırılara anında karşılık verilebilmesi de *kleisouraların* kuruluş esaslarından birisidir. Bu *kleisoura* hattı nihayetinde oluşturulmadan önce Kilikya Geçitlerini koruma görevini, *per Orientem* yani doğu komutanlığı ve ordusunun sorumluluğundaydı.

İmparatorluk tarafından sınırın batı tarafı, Tarsus’tan başlayarak Orta Karadeniz’den Doğu Karadeniz’e kadar uzanan Khaldia *themasının*²⁵ kuzeydoğu ucuna kadar bahsetmiş olduğumuz bu müstahkem mevkiyle savunulurken; sınırın, İslam devletine ait olan doğu tarafı ise Tarsus’tan Melitene [Malatya]’ye kadar uzanan ve Arapça *sugûr/hudut, yarık, sınır ve geçit* adı verilen yine müstahkem mevkiyle savunulmuştur.²⁶ Ancak bu sınır hattı,

²² Michael D. Bonner, *The Emergence of the “Thughûr”*, (Basılmamış Doktora Tezi), Princeton University 1987, s. 1-2; Anadolu şehirlerine yapılan Müslüman saldırıları, hem ciddi hem de devamlıydı. Fakat bu şehirlerin birçoğu X. yüzyılda imparatorluk tarafından geri alındı ve bir kısmı tamamen terk edilerek insansız bırakıldı.

²³ Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu’nun Büyük Stratejisi*, Çev. M. Efe Tuzcu, Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 341.

²⁴ Haldon-Kennedy, “The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands”, s. 84.

²⁵ 840 yılına kadar *thema* statüsüne yükseltildiği anlaşılan Khaldia teması, Doğu Karadeniz coğrafyasının hem iç hem de kıyı bölgelerini kapsayan imparatorluk temasıdır. Bk. Oikonomidés, *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, s. 349.

²⁶ Asa Eger, *The Spacaes Between the Teeth: A Gazetteer of Towns on the Islamic-Byzantine Frontier*, Ege Yay., İstanbul 2012, s. 5; Mustafa S. Küçükbaşçı, “Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi ve “Saife” Seferleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul 2000, s. 1-2; Michael D. Bonner, “The Naming of the Frontier: ‘Awāsım, Thughûr, and the Arab Geographers”, *School of Oriental and African Studies*, Vol. 57, No. 1, 1994, s. 17-24; Michael Decker, “Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 61, 2007, s. 258; Nitekim bahsetmiş olduğumuz her iki sınır savunma hattı da iki devletin mücadelelerinde hem stratejik hem de hayati önem taşımıştır. Bk. Bonner, *The Emergence of the “Thughûr”*, s. 1-3; Bu stratejik sugûr bölgelerinde, Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi arazi satışı yasaklanmıştır. Nitekim Belazûrî’nin aktardığı bilgiye göre, “*Ebû İshak el-Fezârî, hudutlardaki toprakların satın alınmasını doğru bulmazdı; o bu hususta şunları söyledi: Başlangıçta bir topluluk, bu toprakları ele geçirdi; ancak onlar bu topraklardan çıkarılmışlardır; böylece onlar, toprakları taksim etmediler ve bu yerler başkalarının oldu. Bundan dolayı bu toprakları almakta, düşünen kimse için şüphe vardır ve ona yaraşan şey, bunu terk etmesidir.*” Bk. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Terc. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013, s. 198-99.

themadaki gibi Anadolu'yu güneyden kuzeydoğuya doğru kesen bir sınır hattı değil belli bölgelerde yoğunlaşan stratejik askerî bölgeler olarak görülmektedir. Yukarı Fırat boyundaki Melitene [Malatya]'den başlayıp Akdeniz sahili kıyısında aynı zamanda Bizans ve İslam devletleri arasında sınır oluşturan Tarsus'a ulaşan bu sugûr hattı, esasında müstahkemler zinciri olup batı sınırının belirlenmesi ve korunmasına hizmet ederdi. Bu hat, "Sugûrî'l-Cezîre" denilen kuzeydoğuda Mezopotamya'yı ve "Sugûrî'ş-Şâm" adı verilen güneybatıda Suriye'yi koruyan sugûrlar olmak üzere genellikle iki gruba bölünmüştür. Cezire Sugûru, Melitene, Zibatra, Hısn-ı Mansûr, Behesnâ, Hades, Mar'aş, Harûniye, Kenîse ve 'Ayn Zerbâ'dan meydana gelirken; İskenderun Körfezi kuzey sahili kenarında uzanan ve Suriye'yi korumakla görevli olan Şam Sugurû ise Massisa, Adana ve Tarsus'tan oluşmaktaydı.²⁷ Dolayısıyla hem thema hem de sugûr bölgelerinin gösterdiği gibi Anadolu'nun iç bölgelerinin askerleşmesinin, Roma İmparatorluğu döneminde de olduğu gibi bu dönemde de hızlı bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁸

Kleisoura olarak tanımlanan bu askerî mevkiiler, özellikle Müslüman Araplara karşı yapılan mücadelelerde, merkezden veya *themalardan* hareket eden birliklerin ihtiyaç duyduğu iâşe temin noktaları olarak görülmektedir. Bu nedenle *kleisouralar*, kaynaklarımızda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere sadece iâşe temini noktasında değil aynı zamanda sayılı da olsa *eksplorator/ekspilator* ya da *kataskopos* [casus/keşifçi] gibi Müslüman Araplar ile mücadeleyi ve coğrafyayı iyi bilen birliklere aynı zamanda eğitilmiş casuslara ve gözcülere ev sahipliği yapmaktaydı.²⁹ Nitekim X. yüzyıla ait Anonim Bizans *Taktikonu* olan *De Re Militari* adlı kaynağımızın "Ordu Eğitimi" adlı bölümünde, askerlik ve buna bağlı olarak yapılan talimin önemi vurgulanmakla beraber talim yapmanın özellikle sınır boylarındaki askerler için hayatî önem taşıdığı ve düşman saldırılarına karşı daha cesaretli olunacağı vurgulanmaktadır:

"...Talim ve bu tür işlerle [askerlik] ilgilenmek onları [askerleri] yiğit ve daha da kuvvetli yapacak ancak talim yapmamış olmak ve tembellik de onları korkak ve eksik kılacaktır. Bu açıkçası Roma ülkesinin sınırlarında oturanlar ve komşu olarak düşmanlara sahip olanlar içindir. Aralıksız devam eden saldırılar, buradakileri güçlü ve cesur tutmaktadır. Talim yapmaları ve sefere katılmalarından dolayı aynı zamanda onların evleri her türlü musibetten korunmuştur..."³⁰

Dolayısıyla bahsettiğimiz *kleisouralar*, hem askerlerin iâşe temini hem de bölgede gerekli sayıda donanımlı birlikleri barındırması noktasında imparatorluk için hayatî bir önem arz etmektedir. Çünkü *Taktikonların* vermiş olduğu bilgilere göre, *kleisouralarda* bulunan birlikler, her an saldırı ve casusluk olabileceği ihtimaline karşı uyanık ve dinç olmak zorundadır. Böyle durumlarda *kleisoura* da bulunan birlik, ciddi bir saldırı olması durumunda amacına uygun olarak anında karşılık verebilmeli, aynı zamanda yöneticisi *kleisourarkhes*, bölgede bulunan diğer *kleisoura* yöneticisi veya askerini durumdan haberdar etmeli ve bu zincirleme devam ederek bir saldırı olduğu bilgisi merkeze ulaştırılmalıdır. Böylece merkeze ulaşan bu bilgi

²⁷ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 174; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığıkitapları, İstanbul 2015, s. 60; Mustafa S. Küçükbaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Saife" Seferleri", s. 4-5.

²⁸ Nitekim *themalar* dâhilinde Anatolikon temasının merkezî üssü olan Amorium, Geç Antikçağ'dan başlayarak Selçuklu Türklerinin, ilk saldırısı olan 1068'e kadar, askerleşmenin izlenebildiği en önemli merkezlerden birisi olmuştur. Özellikle Müslüman Arapların 668, 716, 796, 838, 931 yıllarında gerçekleştirmiş olduğu saldırılar bunun en önemli kanıtıdır. Bu konu hakkında bkz. Talat Koçak, "The Struggle between the Caliphate and Byzantium for the City of Amorium (Amorion)", *Porphyra*, Anno XIII, N. 25, 2017, s. 70-87.

²⁹ VI. Leo, *Takt.* 17.77.

³⁰ *De Re Militari*, XXVIII.21-29.

sayesinde imparatorluk, eğer durum ciddi ise merkezde bulunan ve hem imparatoru hem de başkenti korumakla görevli olan *tagma* birliklerini hemen harekete geçirmelidir.

Kleisoura hattının askerî ve idarî anlamda iyi bir şekilde işlemesi, imparatorluğun ilk başta geçici olarak Müslüman Arap saldırılarına karşı koymasını ve doğuya yapılacak olan seferlerde de iase sıkıntısı yaşamadan başarılı sonuçlar elde etmesini mümkün kılmıştır. Nitekim bu hattın önemi, idarî ve askerî yönetim anlamında Anadolu topraklarında artık yerleşen bir yönetime müsaade eden imparatorluğun, doğudan gelen esas tehdidin, bu yerel mevkilerde karşı koyularak tehdiye en fazla zarar verecek şekilde iç bölgelere ulaşmasını engellemesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla Anadolu'yu güneyden kuzeydoğuya doğru bir yay şeklinde kesen bu hat, Bizans ve Müslüman Araplar arasında sadece doğal bir sınır değil aynı zamanda Bizanslıların, Müslüman Arap saldırılarına karşı koydukları, Müslümanların Anadolu'nun iç bölgelerine girmesini engellemeye çalıştıkları ve bölgesel çeşitli savaş taktikleri uyguladığı ilk idarî ve askerî bölge olarak tanımlanmalıdır.

Özellikle Anadolu'nun doğusunda oluşturulan bu *thema*ların nüfus yapısı, heterojen olmakla beraber büyük çoğunluğunu imparatorluk tarafından sınırlara göç ettirilen Slavlar ve Ermeniler oluşturmaktaydı.³¹ Sistemli bir şekilde imparatorluk tarafından uygulanan göç politikaları nedeniyle Ermeniler dâhil birçok toplumsal alt grup, sınır bölgelerinde *thema* sistemi dâhilinde kendilerine araziler verilerek hem çiftçi hem de asker yani *stratiotes* olarak görev yapmışlar ve bunun karşılığında *thema* birlikleri için asker yetiştirmişlerdir. Bu politika ile imparatorluk, uzak sınır bölgelerinde siyasi ve askerî hâkimiyetini daha kolay aynı zamanda sefer olması durumunda da piyade olarak hazır birliklerin bulunmasını sağlamıştır. Dolayısıyla geçilmesi ve ulaşımı zor bu sınır bölgelerinde, ani saldırılara karşı yerel ve yerleşik piyade birliklerinin bulunması, hem düşmanın daha iç bölgelere girmeden anında zayıflatılması ya da bertaraf edilmesi hem de daha ciddi saldırılarda merkezden gelecek olan *tagma* birliklerine zaman kazandırılması anlamında oldukça hayattır. Nitekim bu *kleisouraların*, sadece imparatorluğun doğu sınırının idarî, askerî ve sosyo-iktisadî yapısının değişmesi ve düzenlenmesinde değil aynı zamanda sınırların korunması açısından da ciddi bir rolünün olduğu ortadadır.³²

B) *Klesioura* Hattındaki Savaşlara ve Askerî Taktiklere Dair

Yakın Doğudaki topraklarını kaybettikten sonra Bizans İmparatorluk birliklerinin, Anadolu'nun iç bölgelerine çekilmesi ve sonrasında Müslüman Arapların, "cihat" anlayışıyla Bizans İmparatorluğunu hedef alması, bahsetmiş olduğumuz sınır hattındaki ilişkilerin bir yönünde Hıristiyan-İslâm çatışmasının da olduğunu kanıtlamaktadır.³³ Nitekim çalışmamız özelinde Anadolu'nun, bu iki dinin merkezî karşılaşma ve çatışma alanı olduğu ortadadır. "Cihat" anlayışıyla hareket eden Müslüman Araplar, Anadolu'nun iç bölgelerinde hem İslamiyet'i yaymışlar hem de ele geçirmiş oldukları bölgeleri, Bizans'a karşı askerî üs olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla iki büyük dine sahip bu devletlerin sınır hattı, önce de bahsetmiş olduğumuz gibi salt doğal ve askerî bir sınır değil aynı zamanda hem Hıristiyanlık hem de İslamiyet dinî ideolojisini, devlet bazında birbirlerine kabul ettirme yani bölgesel güç savaş halini de almıştır. Nitekim bu çatışmanın esas coğrafyasını, bu *kleisouralar* oluşturmuştur.

³¹ Bu konu hakkında İmparator II. Nikephoros Phokas (963-969) dönemine atfedilen *De Velitatione/DV Taktikonunda*, "...*Armeniakon theması sınırlarında muhafız olarak görev yapan Ermeniler...*" şeklinde bilgi verilmektedir. Bk. *DV*. 2.11-12; Bu bilgi, Müslüman Arap saldırılarına en yakın *thema* bölgelerinden birisi olan *Armeniakon* sınırlarının korunmasında, Ermeni nüfusun ve yöneticilerin kullanıldığını açık bir şekilde ifade etmektedir.

³² McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, s. 200.

³³ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-647*, Çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 631.

Müslüman Araplar, Arabistan'da alışkın oldukları savaş düzeni ve taktiklerini, Toros ve Anti-Toros coğrafyasına özellikle Şam sugûruna göre farklılaştırmışlardır³⁴ ki Müslüman Araplar için askerî anlamda belirleyici olan unsur, dağlık coğrafya ile birlikte esasında iklim değişikliği olmuştur. Nitekim iklim, Müslüman Arapların sadece askerî taktiklerini değil aynı zamanda sıcak bir iklime alışkın olan akıncılarının ve yük hayvanlarının gündelik yaşamlarını dahi olumsuz anlamda etkilemiştir.³⁵ Dolayısıyla mücadelenin yapıldığı coğrafya ve çevresel faktörler, her iki devletin askerî taktiklerinin değişmesine de neden olmuştur. Nitekim VI. Leo *Taktikonun*un XVIII. Bölüm-103-134'te, konumuz çerçevesinde Müslüman Arap savaşçıların özellikleri, silahlarının ne olduğu, sefere nasıl çıktıkları, savaş düzenleri, nasıl savaştıkları, askerî taktikleri; görünüşleri, teçhizatlanmaları, savaş esnasındaki düzenleri ve saldırılarının, imparatorluk birlikleri üzerindeki psikolojik etkileri; bu etkiler dolayısıyla Müslüman Araplara karşı meydan savaşlarında ve Anadolu içlerindeki dar geçitlerde nasıl savaşılmaya gerektiği ayrıntısıyla anlatılmaktadır.

Metnin devamındaki örneklerde de görüleceği üzere *Taktikon*lara göre, dağlık/geçiş zor bölgelerde mücadelenin yapılması, bunlar anlık saldırılar da olsa oldukça çetin görünmektedir ve dolayısıyla bölgeye, araziye bilen ve araziye göre özel tedbirler alan *strategos*, ast yöneticileri olarak *tourmarkhes* ve *kleisourarkhes* atanmalıdır ve aynı şekilde araziye bilen askerî birlikler sevk edilmelidir.³⁶ Çünkü araziye bilmeyen ve askerî garnizonundan ayrılan asker, her türlü saldırıyla ve zor yaşam mücadelesiyle karşı karşıya kalacaktır.

*Kleisoural*arda, Müslüman Araplara karşı yapılan ilk saldırılarda süvarilerin değil piyadelerin dolayısıyla okçu³⁷, mızrakçı ve sapancaların kullanılması gerektiği tavsiye edilmektedir. Çünkü bir süvarinin coğrafi şartlar düşünüldüğünde gizlenebilmesi zordur ve her an pusuya düşme ve hedef olma ihtimali vardır. Dolayısıyla *Taktikon*larda savunmasız oldukları için süvarilerin ilk başta müstahkemlerinden ayrılmaları tavsiye edilmemekle birlikte *kleisoural*daki okçu, mızrakçı ve sapancaların ilk saldırısı sonrası zayıflayan düşmanın üzerine *kleisoural*ardan çıkacak olan süvariler sevk edilmesi tavsiye edilmektedir. Bu konu hakkında Müslüman Araplara karşı sınır hattında nasıl mücadele verilmesi gerektiğine dair İmparator VI. Leo, *Taktikon*unda önemli bilgiler vermektedir:

"[Müslüman Araplar] Yağma için *Tauros* [Toros] içlerine girerlerse, dönüş yoluyla ve özellikle yorgun oldukları bir anda muhtemelen hayvan ve özellikle eşyalardan oluşan ganimetler taşıırken, bu dağlık bölgenin dar geçitlerinde onların hakkından gelmeniz gerekir. Demek ki onlara saldırmak için bazı yüksek mevkilere okçu ve sapancılar konuşlandırmalı ve sonrasında süvari taarruzu yapmalısınız. Ya da duruma göre, pusuya düşürme, kayalıklardan

³⁴ Tarek M. Muhammed, "Had the Arabs Military Skills or Tactics during their Early Conquests of Bilād al-Shām?", *East and West: Essays on Byzantine and the Arab Worlds in the Middle Ages*, Ed. Juan. P. Monferrer Sala-V. Christides-T. Papadopoulos, New Jersey 2009, s. 83-96; Müslüman Arapların askerî taktikleri ve stratejileri hakkında bkz. Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*, Routledge 2001.

³⁵ John Haldon, *The Empire That Would Not Die*, s. 63-72.

³⁶ *Kleisoural*ar da bu sayı 300-500; *tourmal*ar da ise 500-1500 arasındadır. Özellikle önemli geçitleri koruyan tek bir *kleisoural*da çok sayıda asker barınmayacağı için imparatorluk bu sayıyı en aza indirerek, coğrafyayı bilen yerel *stratiotes*ler de dâhil askerî gücün had safhada kullanılmasını istemiştir. İmparatorluk coğrafyanın zorlu fizikî şartlarının farkındadır ve bu etkenin kendi lehine, askerî taktiklere ve düşmana daha fazla zayıf verilmesi anlamında olumlu bir yansımaları beklemektedir. Dolayısıyla az sayıdaki bir birlik, coğrafi şartların kendilerine hizmet etmesiyle çok sayıdaki bir düşman birliğini bertaraf edebilir ya da bu birliğe direnebilir. Nitekim İmparatorluğun *kleisoural*ar ile yapmak istediği esasında budur.

³⁷ *Taktikon* da, "Okçuluk, ... Serazenlere [Müslüman Araplar] karşı büyük ve etkili bir silahtır." bilgisi verilerek *kleisoural*arda okçuların kullanılması gerektiğine dair özellikle vurgu yapılmaktadır. Bk. VI. Leo, *Takt.* XVIII. 22.

taş yuvarlama ve ağaçlarla yola barikat kurma gibi [geçidi] geçilemez yapmaktır... Strategos, o anda durumu ele almalıdır.”³⁸

Bu bilgiden de anlaşılmaktadır ki Müslüman Araplara, sınır içlerine girerken ya da girdikten sonra değil dönüş yolunda saldırı yapılması yönünde bir tavsiye vardır. Ayrıca düşmanın, bölgenin dar geçitlerinde bertaraf edilmesi gerektiği belirtilmekle birlikte bu yer muhtemelen geçidin girişi dolayısıyla çıkış yeridir ve bu bölgede düşmanı bertaraf etmek için tavsiye edilen “bölgenin dağ yamaçlarında okçuların konuşlandırılmasıdır.” Yukarıda da belirttiğimiz üzere, ilk başta kleisouralardaki okçu ve sapancıların konuşlandırılıp ilk saldırının bunlar tarafından yapılması ve Müslüman Araplar yıpratıldıktan sonra hızlı süvari birliklerinin saldırıya geçmeleri istenmektedir. Sonuçta, imparatorluk birliklerini başarıya ulaştıran ve durumun şartlarına uygun olarak askerî taktikleri belirleyen bölgenin yöneticisi ve onun vermiş olduğu emirler ve atmış olduğu adımlar olduğu vurgulanmaktadır.

VI. Leo *Taktikonunun* XVIII. bölümünde; *sugûr* boylarındaki Müslüman Arap yöneticilerinin yapmış oldukları çağrılar sonucu her yıl düzenli olarak Toros içlerine kadar yağma için giren akıncılardan ve bunlara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir:

“Onlar, iyi havalarda ve sıcak mevsimlerde, kuvvetlerini toplayarak özellikle yazları, Kilikya’daki Tarsos [Tarsus]’ta yaşayanlar ile birleşerek sefere çıkarlar. Yılın diğer zamanlarında sadece, Kilikya’nın Tarsos, Adhana [Adana] ve diğer şehirlerinde yaşayanlar, Romalılara akın düzenlerler.”³⁹

Bu saldırılara karşı *Taktikondaki* başlıca çözüm, önleyici müdahaledir:

“Özellikle kışın, yağma yapmak için yola çıkarırken onlara saldırmak gereklidir. Bu, ordularımız gözden irak bir mevzide kaldıkları takdirde gerçekleştirilebilir. Askerlerimiz onların ayrıldıklarını gördüğünde onlara karşı bir saldırı yapabilir ve böylece onları ortadan kaldıracaklardır. Bütün askerimiz savaş için çok sayıda ve tam teçhizatlı şekilde bir arada buldukları zaman [onlara] saldırabiliriz.”⁴⁰

“Kilikya’daki Serazenler, tüm piyadelerini iki cephede yani Toros Dağlarından çıkan yol boyunca karada ve koumbaria olarak adlandırılan gemilerini kullanarak denizde savaşmak için tamamen yetkin kılacak şekilde eğitmenin iyi bir şey olduğunu düşünüyorlar. Onlar kurak araziden saldırmadığında kıyı boyunca bulunan şehirleri yağmalayarak denizden çıkarlar.”⁴¹

“Bununla birlikte siz, strategos, güvenilir casuslarla onları takip etmelisiniz... Onlar denizden sefer düzenlediklerinde siz karadan gidin ve mümkünse onlara kendi topraklarında bir saldırı yapın. Fakat eğer casuslar, karadan sefer yapacakları hakkında bilgi verirse o halde Kibyrraioton⁴² donanmasının strategosuna, emrindeki dromonlar ile kıyı bölgedeki Tarsos ve Adhana illerine yüklenmesini söylemelisiniz. Çünkü Kilikya barbarlarının ordusu çok kalabalık değildir zira aynı askerler hem karada hem de denizde savaşıyorlardır.”⁴³

³⁸ VI. Leo, *Takt.* XVIII.128.

³⁹ VI. Leo, *Takt.* XVIII.119; Müslüman Arapların Tarsus ve Kilikya’yı yağmaladıktan sonra Kappadokia’ya ulaştıkları hakkında bkz. VI. Leo, *Takt.* XVII.65.

⁴⁰ VI. Leo, *Takt.* XVIII.120.

⁴¹ VI. Leo, *Takt.* XVIII.131.

⁴² Bizans İmparatorluğu’nun VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’nun güney kıyılarını Müslüman Arap saldırılarına karşı korumak amacıyla kurduğu deniz temasıdır. Bu deniz teması hakkında bkz. C. Foss, “Karabisianoi”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford University Press 1991, s. 1105-6.

⁴³ VI. Leo, *Takt.* XVIII.132.

Dolayısıyla *Taktikonda* verilen bilgi, imparatorluk casuslarının Müslüman Arapların saldırılarını takip ettikleri ve onların denizden mi karadan mı geleceklerine göre aksine saldırı yapılmasını tavsiye etmiştir. Bu, aynı zamanda Müslüman Arapları şaşkırtma ve onların beklemedikleri bir yönden saldırıya uğramaları anlamına gelmektedir.

X. yüzyıla ait Nikephoros Ouranos'un *Taktikonunda* yine sınır hattında bulunan birliklerin Müslüman Araplara karşı nasıl mücadele etmeleri gerektiği yönünde önemli bilgiler mevcuttur:

“Eğer [düşman], *dik yamaçların tepesindeyse ve altındaki yolları kontrol ediyorsa mızrakçıları, okçuları ve sapancıları, eğer mümkünse, menavlatoi*⁴⁴ [birlikler]'lerden bazılarını, [düşmanın] korudukları bölgeleri kuşatmak ve onlara doğrudan düz arazi [ova] lardan ulaşmak için gönderin. Eğer düşman, mukavemet noktasını güçlü bir şekilde kontrol ediyorsa ve bunda kararlıysa savaş sırasında baskı yapmayın ve düşüncesizce onlarla çatışmayın. Çünkü bölge, düşmanın amacına hizmet etmektedir. Fakat onlara farklı noktalardan ilerleyin ve bahsi geçen mızrakçılar, okçular ve sapancılarla onları akamete uğratin.”⁴⁵

Ouranos'un *Taktikonunun* devamında sınırdaki hem askerî hem de ticari hareketlilik ve bunun tehlikeli olabileceği hakkında bilgiler de verilmektedir:

“Sınır boyundaki *strategoslar*, birlik kaleyi kuşatmak için harekete geçtiğinde ve bunun için uygun zaman geldiğinde bölgenin içlerine sürekli saldırılar yapmalı... Sınır, *strategoslar* tarafından teyakkuzla geçilmelidir. Onlar, düşman bölgesinden giren bütün ticarî geliş-gidişleri önlemelidir.”⁴⁶

Saldırıları sırasında ticarî geliş-gelişlerin engellenmesinin tavsiye edilmesinin sebebi, Müslüman Araplara ait casusların *kleisouraları* tüccar kılığıyla geçme ihtimalinin düşünülmesi ve bu şekilde onların geçişine engel olunmak istenmesidir. Nitekim verilen bilginin devamı da bunu doğrulamaktadır:

“...[Müslüman Araplar] *istediklerini elde ettiklerinde tahıl ve diğer erzakları getirmek için sınırdaki oturan insanlarımıza, iki ya da üç modia*⁴⁷ için bir; hatta bir *modion* tahıl için bir *nomisma*⁴⁸ vermek için, sık sık olduğu gibi, casuslar aracılığıyla gizlice mesaj gönderirler.”⁴⁹

Bu bilgi şunu ifade etmektedir ki, sınır boyunda *strategoslar*, Müslüman Arapların ticaret yapmasını engellemek için gayret göstermesine rağmen bir *modia* tahıl için verilen paranın sınır boyunda yaşayan Romalı yurttaşlar için cazip olması, Müslüman Araplarla ticaretin

⁴⁴ İmparator Nikephoros Phokas döneminde kurulan bu yaya, ancak seçkin birlik, taşımış oldukları mızrağın adı *menavlion* olmasından dolayı bu isimle bahsedilmektedir. Bu birliğin taşıdığı mızrak, delici ve ağırdır. Nitekim Nikephoros Phokas, hem bu birlik hem de birliğin taşıdığı mızrak hakkında önemli bilgiler vermektedir: “Onların *menavlia*'sı, bölünmüş ağaçlardan değil, meşe fidanlarından, kızılçıktan ya da *atzekidia* [?/muhtemelen mızrak yapımında kullanılan sağlam bir ağaç türü] olarak adlandırılan ağaçtan yapılmalıdır. Tek parça fidan bulunamazsa, bölünmüş ağaçlardan da yapılabilir. Fakat onlar, bu durumda sert ağaçtan ve onları elde taşınabilecek kalınlıkta yapmalıdırlar. *Menavlatoi* [birlikler], kendileri de cesur ve güçlü olmalıdırlar.” Bk. *PM*, 1.11; Bu mızrak, güçlü adamların güçlü silahı olarak kullanılmıştır. Bu askerlerden oluşturulan *menavlatoi* adlı birliklerin görevi, şiddetli bir saldırıya maruz kalan bir hattı müdafaa etmek yahut tam tersi, sağlam bir düşman mukavemetine karşı şiddetle taarruz olmuştur. *Menavlion* da elit askerlerin silahıdır. Bunlar bir süvari hücumuna cesurca göğüs gerebilecek askerlerdir; mızraklı piyade gibi bunların da sosyal statülerinin yüksek olması muhtemeldir. Bk. Decker, *Bizans Savaş Sanatı*, s. 207-8.

⁴⁵ Nikep. Our. *Takt.* 64.8.

⁴⁶ Nikep. Our. *Takt.* 65.3-4.

⁴⁷ *Modios*, 7.57 litreye denk gelen bir ağırlık birimi.

⁴⁸ Bizans sikkesi.

⁴⁹ Nikep. Our. *Takt.* 65.6.

yapılmasını teşvik etmiştir. Bu durum, kişinin kazancını artırırken aynı zamanda *Taktikonda* da belirtildiği üzere bunun imparatorluk idaresi bazında da cezai karşılığı söz konusudur:

“Onlar, bu mallar için yüksek bir fiyat karşılığında onlara hem peynir hem de sürü getirmek için sözcü gönderebilirler. Kaleleri baskı altında olan Serasenler, sınır boyunda oturan düşük ve yüksek gelirli insanlarımıza, kazanma hırsı, sadece büyük miktarda tahıl ve sürülerinin değil aynı zamanda durumlarında, erzaklarının türünde ve tüm miktarının da büyüyeceğini söylerler. Bu nedenle onlara engel olmak ve faaliyetlerini kesmek için tehdit ve sert cezaların yanı sıra ciddi uyanıklık ve güvenlik olmalıdır. Söz konusu zorda olan kaleye Syria'dan kervanlar geldiğinde ve [bunlar] erzak ve ürün getirdiğinde, kervanların geldiği ve buldukları yeri, keşif birlikleri ve casuslar aracılığıyla tespit etmelisin ve birliğimiz, bu bölgede sürekli baskınlar yapmalı ve onları tamamıyla kesmeli ve durdurmalıdır.”⁵⁰

Bu doğrultuda sınırda, hem ticarî gidiş-gelişleri hem de imparatorluk sınırına ulaşan saldırıları engellemek için uyanık gözcülerin bulunması gerektiği ortadadır ve bu çerçevede kesinlikle sınır hattı korunmalı ve ciddi önlemler alınmalıdır:

“Sınır thema birlikleri, bu kaleye ulaşan yollar üzerinde sürekli muhafız bulundurmak için vardiyalar düzenlemelidir. Bunun sonucu olarak Syria'dan herhangi bir zamanda vuku bulan girişler tamamıyla önlenmiş olacaktır. Yolların güvenliğini sağlayan arkhonların ve astlarının moralini yüksek tutmak için onlara vaatler, ödüller ve hediyeler vermek, saldırı altındaki kalenin yıkılması ve hepsinin canla başla mücadele etmesini sağlamak için zorunludur. Aksi durumda yolları koruyanlar, dikkatsiz olur ve kaleye sürekli baskın yapamazlar ya da kuvvetlendirilmiş olan kale ve çevresinde erzakların gelişine müsaade ederler. Düşmana karşı sempati beslemekten ya da ihmalkârlıktan dolayı bu görevlerinin tersini yapanlar, ağır yaptırımlara ve cezalara çarptırılacaklardır.”⁵¹ Ayrıca, “...Piyadelerin dışında siper olmalı ve sonra siperin dışında da demirdikenini ve çengelli/mızrak uçlu olan üçayaklarla⁵² [sınır hattı] güçlendirilmelidir.”⁵³ bilgisi verilmektedir.

Bu paragraf, bölge yönetiminin idarî ve askerî olarak Müslüman Arap saldırılarına karşı ne kadar dikkatli olması gerektiği; ne tür önlemler alınarak sınır hattının güvenli hale getirilebileceği; idarî ve askerî görevlilerin düşmana iltiması sonrasında yaptırımların uygulanacağı açık bir şekilde belirtmektedir. Dolayısıyla imparatorluk, uzak sınır bölgelerinde stratejik önemi bulunan mevkilere idarî ve askerî anlamda ciddi önem vermiş; bu mevkilerin ele geçirilmemesi için yerel yöneticilere gerekli tedbirin alınması ve astlarına gerekli teşvikin veya cezanın verilmesini istemiştir.

Sonuç

X. yüzyıl *Taktikon*larının vermiş olduğu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, imparatorluğun uzak sınır, özellikle ulaşımı güç mevkileri *kleisouralar* ve bu *kleisoura* bölgelerine bağlı müstahkemler ile korumaya çalıştığı ve bu *kleisouraların* salt askerî nitelikler taşımadığı siyasî, idarî ve sosyo-iktisadî niteliklerinin de ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Bizans-İslâm sınır hattının, birbirlerinden tam anlamıyla yalıtılmış değil oldukça

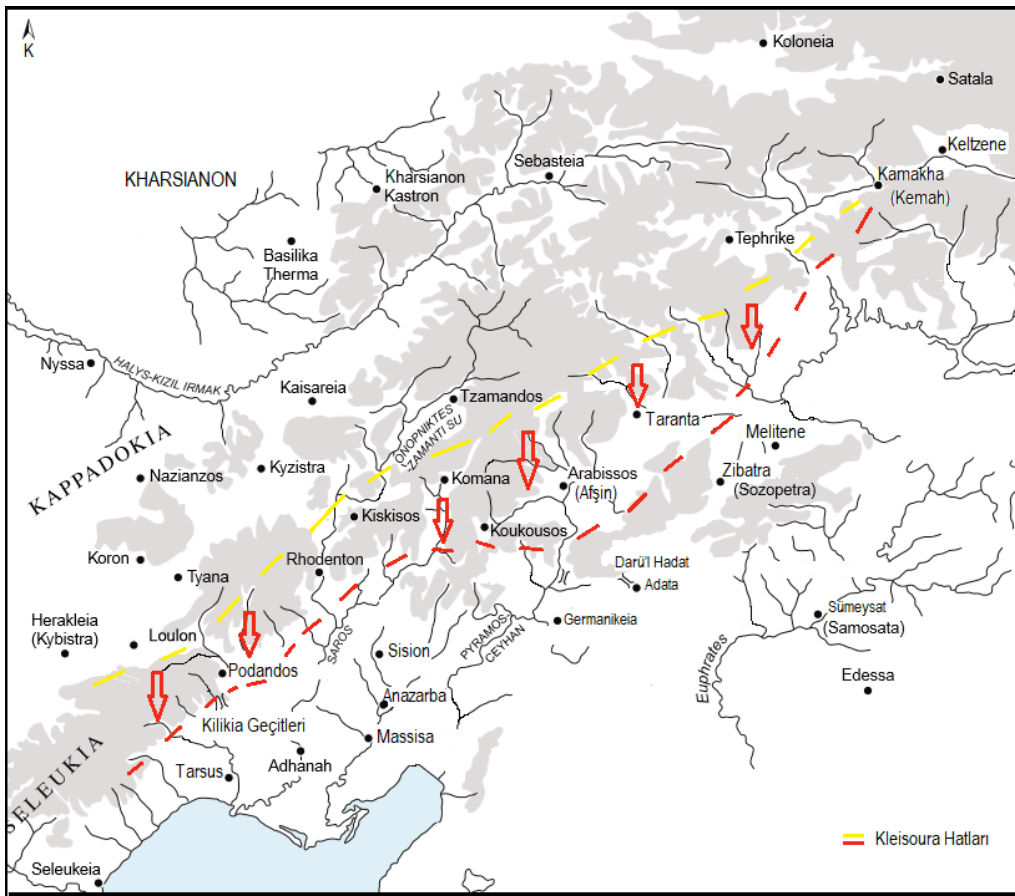
⁵⁰ Nikep. Our. *Takt.* 65.7-8.

⁵¹ Nikep. Our. *Takt.* 65.9-10.

⁵² Metnin orijinalinde, *triskelia* olarak geçen ve düşman yönünden siperden önceki hattın aşılmasını engellemek için yapılmıştır. Haldon'a göre, özellikle siper arkasında etkili bir savunma oluşturmak için mızraklarla yapılmış ve savunma engeli olarak tanımlayabileceğimiz bu hat, *triskelia* olarak adlandırılmıştır. Bk. J. Haldon, *Byzantium at War*, Osprey Publishing 2003, s. 66; Ortaçağda özellikle süvari birliklerinin girişini engellemek için sivri uçlu demir ya da ağaçlarla taşınabilir şekilde yapılan bu engel, Luttwak tarafından *cheval de frise*/çoğulu *chevaux de frise*'e benzetilmiştir. Bk. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, s. 501.

⁵³ *Takt. NO.* 65.11.

geçirgen olduğu; bu geçirgenlikten dolayı özellikle Bizans İmparatorluğunun sınır hatlarının korunmasına yönelik coğrafi ya da düşmanın niteliğine vs. göre farklı askerî taktikler uyguladığı ve imparatorluğun buna ciddi önem verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü çoğu zaman tek bir müstahkemde bulunan askerlerin, yağma için yerlerini terk edip karşı tarafın sınırını tecavüz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla iki devletin birlikleri, stratejik bir mevki için sık sık karşı karşıya gelmekte ve burada bulunan müstahkemi çoğu zaman yıkarak yine kendi bölgesine dönmekteydi. Buradan da anlaşılacağı üzere, her iki devlette müstahkemleri ele geçirmesine rağmen sınırları dışındaki bölgeye, kalıcı bir şekilde yerleşme gereği duymamış ve iki devlet arasında belirtmiş olduğumuz sınır hattı, VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar siyasi, idari, askerî, sosyo-iktisadi ve ideolojik olarak uzun süre varlığını devam ettirmiştir.

Bizans ve İslâm Kuvvetlerinin Karşılaştıkları İlk Alanlar (VII.-X. Yüzyıllar)

Ana Kaynaklar

- Konst. Porph. (=Konstantinus Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*)
de caer. Kullanılan Metin ve Çeviri: *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, Ed. J.J.J. Reiskii, Vol. I, Bonnae
De Re Militari (=Incerti Scriptoris Saeculi IX Liber De Re Militari)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Incerti Scriptoris Saeculi IX Liber De Re Militari*,
Ed. Rudolfus Vâri, Leipzig 1901; *Three Byzantine Military Treatises*, Text, Trans.
George T. Dennis, DO 1985, s. 247-335.
- DV (=De Velitatione)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Three Byzantine Military Treatises*, Text, Translation and
Notes by George T. Dennis, Dumbarton Oaks 1985, s. 137-239.
- el-Belâzurî (=Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Fütûhu'l-Büldân*, Terc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013.
- İstahrî (=Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı kitapları,
İstanbul 2015.
- Nikep. Our. (=Nikephoros Ouranos, *Taktika*)
Takt. Kullanılan Metin ve Çeviri: *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the
Tenth Century*, Texts, Trans. Comm. by Eric, McGEER, Dumbarton Oaks 1995,
s. 88-163.
- Prokop. *aedi.* (=Procopius, *de aedificiis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Buildings VII*, Trans. H. B. Dewing, Harvard University Press
1954.
- PM (=Nikephoros II Phokas, *Praecepta Militaria*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth
Century*, Texts, Trans. Comm. by Eric, McGEER, Dumbarton Oaks Research
Library, Washington 1995, s. 12-59.
- Theop. *Khr.* (=Theophanis Confessor, *Chronographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Chronographia*, Ed. Ioannus Classeni, Bonnae 1839;
Chronographia, Trans. Cyril Mango-Roger Scott, Oxford 1997.
- Theop. Sim. (=Theophylacti Simocattae, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Historiae*, Ed. Carolus de Boor, Lipsiae 1887.
- VI. Leo *Takt.* (=VI. Leo, *Taktika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Taktika of Leo VI*, Text, Trans and Comm.
George Dennis, Dumbarton Oaks Research Library, Washington 2010.

Araştırma Eserler

- BONNER, D. Michael, *The Emergence of the "Thughūr": The Arab-Byzantine Frontier
in the 'Early Abbasid Age* (Basılmamış Doktora Tezi), Princeton University 1987.

- BONNER, D. Michael, "The Naming of the Frontier: 'Awāsım, Thughūr, and the Arab Geographers", *School of Oriental and African Studies*, Vol. 57, No. 1, 1994, s. 17-24.
- BOWERSOCK, W. G., "Limes Arabicus", *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 80, 1976, s. 219-229.
- COOPER, Eric, J.,- DECKER, J. Michael, *Life and Society in Byzantine Cappadokia*, Palgrave 2012.
- DECKER, Michael, "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 61, 2007, s. 217-267.
- _____, *Bizans Savaş Sanatı*, Çev. A. Tunçer Büyükonat, Doruk Yayınları, İstanbul 2016.
- DEMİRCİ, Mustafa "İslam-Bizans Mücadelesinde Bir Serhat Şehri: Maraş", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul 2005, s. 319-331.
- EGER Asa, *The Spacae Between the Teeth: A Gazetteer of Towns on the Islamic-Byzantine Frontier*, Ege Yay., İstanbul 2012.
- GELZER, Heinrich, *Die Genesis der Byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899.
- GRAF, F. David, "The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 229, Şubat 1978, s. 1-26.
- HALDON, J., *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, UCL Press 1999.
- _____, *Byzantium at War*, Osprey Publishing 2003.
- HALDON, F. J.-KENNEDY, H., "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Zbornik Radova*, 19, 1980, s. 79-116.
- HOWARD-JOHNSTON, D. J., "Thema", in Maistor, *Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Ed. A. Moffatt, Canberra 1984, s. 189-196.
- ISAAC, Benjamin, "The Meaning of the Terms Limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78, 1988, s. 125-147.
- KAEGI, E. Walter, "Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XVI, 1967, s. 39-53.
- KAZHDAN, A., "Bandon", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Alexander P. Kazhdan-Anthony-Alice-Mary Talbot, Vol. I, s. 250.
- _____, "Kleisoura", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 1132.
- _____, "Limitanei", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, Oxford 1991, s. 1230.
- _____, "Strategos", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 1964.

- _____, “Tourma”, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford 1991, s. 2100.
- KENNEDY, Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*, Routledge 2001.
- KOÇAK, Talat, “The Struggle between the Caliphate and Byzantium for the City of Amorium (Amorion)”, *Porphyra*, Anno XIII, N. 25, 2017, s. 70-87.
- KÜÇÜKAŞCI, S. Mustafa, “Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi ve “Saife” Seferleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 2, İstanbul 2000, s. 1-22.
- LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- LIDDELL, G. H.–SCOTT, R., *Greek-English Lexicon*, New York 1883.
- LUTTWAK, N. Edward, *Bizans İmparatorluğu’nun Büyük Stratejisi*, Çev. M. Efe Tuzcu, Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2012.
- MAYERSON, Philip, “Saracens and Limes”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 262, Mayıs 1986, s. 35-47.
- McGEER, Eric, *Sowing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Dumbarton Oaks 1995.
- MITCHELL, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-647*, Çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- TAREK, M. MUHAMMED, “Had the Arabs Military Skills or Tactics during their Early Conquests of Bilād al-Shām?”, *East and West: Essays on Byzantine and the Arab Worlds in the Middle Ages*, Ed. Juan. P. Monferrer Sala, V. Christides, T. Papadopoulos, New Jersey 2009, s. 83-96.
- OIKONOMIDÉS, Nicolas, *Les Listes de Préséance Byzantine des IXe et Xe Siècles*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1972.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- PAYDAŞ, Kazım “Emevîler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus”, *AÜTAD*, C. XXXI, S. 51, 2013, s. 165-199.
- PERTUSI, A., “Nuova ipotesi sull’origine dei «Temi» bizantini”, *Aeum*, 28, 1954, s. 126-150.
- SHAHID, Irfan, *Byzantium and the Sixth Century*, Vol. I, Dumbarton Oaks 1995.
- STRATOS, N. Andreas, *Byzantium in the Seventh Century*, Vol. I: 602-634, Trans. Marc Ogilvie-Grant, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam 1968.